

„SME NA JEDNÝ LODI“: MORÁLKA A EKONOMIKA V PROSTŘEDÍ TŘÍDY NEJCHUDŠÍCH¹

PETR VAŠÁT

“We’re on the same boat”: Moral and economy in a milieu of the poorest class

Abstract: The aim of the article is to critically reassess relation between moral and economy of agents from the poorest class. The relational concept of the poorest class designates here homeless, drug-users, and some poor individuals generally that all have common particular social practices on the one hand and a position within of the social space on the other hand. The theoretical-conceptual frame of the article is the theory of practice of Pierre Bourdieu, “the nested geography” of Adrian Smith and Alison Stenning, and the approach to a moral economy of Jonathan Parry and Maurice Bloch. Based on the ethnographic research in the urban environment of the city of Pilsen the article put forth consistent definitions of used concepts – i.e. economic practices, moral, and moral economy – and relation among them that have heretofore been missing in the urban poverty studies. Instead of studies that just vaguely point out existence of sharing or other form of reciprocal behavior, the article offers empirically-based conceptualization of the moral economy. In this definition it stands as response to poverty and marginalization of the researched agents. It is therefore an expression of moral dimension of habitus and stands as complementary strategy to economic practices and economic systems within that is an agent or a group of agents involved.

Key words: homelessness, the poorest class, economic practices, strategy of ambivalent moral, moral economy, poverty, marginalization, ethnography, Czech Republic.

¹ Sběr dat pro tuto studii byl podpořen granty SGS-2010-023 a SGS-2011-074 Západočeské univerzity v Plzni. Sepsání studie bylo financováno Sociologickým ústavem AV ČR, v. v. i. Děkuji oběma recenzentům/recenzentkám za věcné komentáře k textu. Za řadu mnohdy nepřijemných komentářů, které ale ve finále velmi výrazně dopomohly k současné verzi textu, děkuji Mgr. Ondřeji Hejnalovi. Dík náleží také všem mým informátorům a informátorkám.

Úvod

Při jednom z prvních rozhovorů, které jsem v rámci etnografického výzkumu provedl, mi informátor Jirka – člověk, který mě od té doby provedl squaty, garážemi, rozpadlými budovami a zasvětil mě tak do logiky života v těchto místech, ale i mimo ně – sdělil bolestivou, ale zásadní pravdu: „(t)ady se takhle otočíš, a nemáš nic a tuto. Na tutom bezdomoveckým životě nejmíc bolí a mrzí, všichni sme stejný na jedný lodi a oni se chovaj jako hovada!“ (Jirka, 8. 8. 2010, Plzeň) Od té chvíle jsem tuto „pravdu“ ve víceméně stejné podobě slyšel již mnohokrát. Zaujala mne její paradoxní podstata. Skrývá se v ní totiž touha po sdílení, rovnosti a kooperaci, zároveň ale téměř rezignovaně deklaruje absenci všech těchto kvalit. Jak je to vůbec možné? Která z těchto vizí každodenní reality strukturuje – a pokud ano, pak jak – každodenní praxe?

Na provázanost morálky a ekonomiky poukazuje na případu alžírských Kabyľů Pierre Bourdieu (1964). Uvádí, že pravidla cti („mode of honour“) mohou být považována za skryté formulace „objektivních“ zájmů ekonomiky (ibid. 1964: 18), neboli že ekonomika a morálka jsou vzájemně závislé (ibid. 1964: 17). Domnívám se, že tato teze je platná i mimo kontext kabyľských zemědělců v Alžírsku. Konkrétním cílem následující práce je proto empiricky popsat tyto souvislosti – tzn. souvislosti mezi *morálkou* a *ekonomikou* – v kontextu urbánní chudoby České republiky.

Článek nenabízí ovšem pouze empirická data ze specifického prostředí. Snow, Morill a Anderson (2003) totiž poukazují na skutečnost, že etnografie obecně ve snaze poskytnout pohled zevnitř („insider's view“) nepřispívá k rozvoji sociálněvědní teorie. Ve své práci artikulují přístup tzv. analytické etnografie (Lofland 1995) a nabízejí tři strategie, kterými může etnografie přispět k rozvoji teorie. Jedná se o *objevení*, *extenzi* a *zdokonalení* teorie. Obecným cílem předloženého textu je tedy přispět souborem dat k formulaci vztahů mezi ekonomickými praxemi, morálkou a morální ekonomikou, a vědomě se tak pokusit o zdokonalení ekonomické teorie platné pro toto specifické prostředí. Na základě zmíněných cílů a východisek se text snaží zodpovědět několik základních otázek: Čím je charakteristická morálka zkoumaných aktérů a jak ovlivňuje jejich každodenní praxi? Jakým ekonomickým praxím se nejčastěji věnují? Jakých podob nabývá jejich morální ekonomie? Jaký je vůbec vztah mezi ekonomickými praxemi, morálkou a morální ekonomikou?

Ekonomické praxe, morálka a morální ekonomie

Stejně jako geografové Adrian Smith a Alison Stenningová (2006) také tento text předpokládá, že domácnost není místem, v rámci kterého jsou ekonomické praxe konstituované, či dokonce kde jsou řízené (Smith – Stenning 2006: 202). Praxe

domácností tvoří komplexní geografie napříč různorodými místy. Autoři v této perspektivě užívají metaforu „hnízd“, která o to více platí pro sociální a ekonomické prostředí zkoumaných aktérů. Na rozdíl od „klasických“ domácností je totiž nutné v případě chudých aktérů uvažovat spíše o specifických socioekonomických jednotkách, zde zvaných *kvazi-domácnosti*. Tyto kvazi-domácnosti definují vždy tři dimenze: (1) sdílení přístřeší, (2) kooperace při každodenních praxích, (3) společné distribuce a konzumpce. Na základě těchto dimenzí lze identifikovat tři jednotky: *jedinec, pár a klika*.²

Každý z aktérů, napříč všemi socioekonomickými jednotkami, se v rámci svých každodenních praxí věnuje specifickým ekonomickým praxím. *Ekonomické praxe* zde představují „širokou škálu mechanismů, kterými individua a sociální jednotky, jejichž jsou členy, tvoří své živobytí“ (Smith – Stenning 2006: 192). Tyto praxe jsou navíc v tomto textu charakteristické ve dvou ohledech. (1) Jsou pojímány široce jako činnosti produkující nejen materiální užitek (zejména peníze), ale i široce definované výhody. V případě chudých a marginalizovaných jedinců jsou totiž tyto výhody vždy převoditelné na peníze (Wagner – Cohen 1991: 553). Výhodou mohou být např. nasbírané lesní plodiny, různé formy darů či různé výhody plynoucí z využívání sociálních služeb. (2) Nelze je jednoznačně rozdělit na legální a nelegální, protože v tomto prostředí jednoduše jedna sféra volně prostupuje druhou (Wacquant 2002: 1477). Lze za ně považovat například recyklaci kovů, prodej komodit nebo různé nelegální námezdní práce.

Soubor určitých ekonomických praxí tvoří vždy konkrétní ekonomický systém (praxe navíc bývají často současně svázány s různými ekonomickými systémy). Jednotlivé ekonomické systémy se pak odlišují formou organizace vztahů, užitek samotných činností, rozsahem transakcí atd. Smith a Stenningová (2006) rozlišují systémy *tržní, alternativní a ne-tržní*.³ Systém tržní zahrnuje například různé formální a neformální práce, systém alternativní označuje různé lokální systémy či černé trhy a ne-tržní systém (neboli reciproční systém) různé dary, směnu apod. Ekonomické praxe osob z prostředí ulice bývají obvykle lokalizovány na pomezí ne-tržního (tj. směna) a alternativního (tj. černý trh) ekonomického systému (Flåto – Johannessen 2010: 92).⁴ Tento náhled lze považovat za nepřesný a redukcionistický. Situace zkoumaných aktérů je až příliš komplexní na to, aby byla zařazena mezi tyto

² Pojem *sociální klika* začal původně užívat jako jeden z prvních harvardský antropolog W. Lloyd Warner (srov. např. Warner – Lunt 1941). Představuje sociálně definovanou skupinu jedinců, které spojují určité interpersonální vztahy. Později je pojem klika používán v souvislosti s analýzou sociálních sítí, v rámci které je definován nikoliv sociálně, ale matematicky (srov. Scott 2000). Zde je pojem užíván ve svém původním významu. Jeho užití (stejně jako v případě pojmů jedinec a pár) odkazuje k dimenzím sociální organizace zkoumaných aktérů a zároveň mylně neodkazuje k jejich kolektivní identitě jako v případě pojmů skupiny či party.

³ Autoři sami ve své práci vycházejí z členění *The Community Economies Collective* (2001).

⁴ Nutno dodat, že zdůrazňují i vliv tržního kapitalismu, toto dále již ale nespécifikují.

dva systémy, a příliš různorodá na to, aby mohla být popsána jakožto ekonomika sklizení („harvesting economy“) (ibid. 2010).

Ve vztahu k morálce se na poli studia urbánní chudoby velmi často užívá konceptu *morálního kodexu* (Snow – Anderson 1993; Anderson 2000). Snow a Anderson (1993: 107) například v takovém případě identifikují karmické pravidlo „jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá“, které podle nich řídí jednání jimi zkoumaných bezdomovců. K podobným konceptualizacím ale výstižně poznamenává Wacquant: „(kód – poznámka autora) nemůže uchopit praxi jinak než coby pouhé uskutečnění nečasového kulturního modelu, který popírá tvořivé schopnosti aktérů a neohraničenost situací.“ (Wacquant 2002: 1493) V tomto kontextu proto v empirické části text konceptualizuje *strategii morální ambivalence*. Ta odkazuje k různým formám adaptivního praktického užití morálky – v opozici vůči běžně deklarovanému ideálnímu systému hodnot, podle kterého se každodenní praxe obvykle neodvíjí.

S morálkou svázaný koncept *morální ekonomie* byl původně vyvinut na základě studia tradičních/preliterárních/exotických kultur a společností, přičemž poukazoval na provázanost domén ekonomie a morálky, které byly a jsou v tržních společnostech traktovány jakožto vzájemně nezávislé. Vlivem toho se po nějakou dobu morálka v ekonomice „stala synonymem konkrétního souboru principů vlastní nekapitalistickým recipročním společenstvem“ (Browne – Milgram 2009: 7). Tento text nicméně vychází z přístupů, které zdůrazňují provázanost morálky a ekonomiky, a to nejen v rámci tzv. tradičních/preliterárních/exotických společností a kultur, ale i v rámci komplexních tržních společností (srov. Parry – Bloch 1989; Humphrey – Hugh-Jones 1992; Browne – Milgram 2009 apod.). Konceptem *morální ekonomie* tento text označuje *strategický systém aktérské produkce, (re)distribuce a konzumpce* (srov. Parry – Bloch 1989: např. 1). Takový systém sice vychází z ekonomických praxí, ale tuto dimenzi přesahuje tím, že zahrnuje široké spektrum každodenních praxí. Parry a Bloch (1989: 24) v tomto duchu rozlišují dva transakční řády, v jejichž rámci se morální ekonomie projevuje. Krátkodobý, který zahrnuje sféru individuálních směn (tj. zde sféry sdílení, směny a kooperace), a dlouhodobý, (re)produkcující sociální nebo kosmický řád. V této perspektivě je v empirické části poukázáno na skutečnost, že zatímco na úrovni každodennosti morální ekonomie představuje způsob, jakým je možné vypořádat se s chudobou a marginalizací, z dlouhodobé perspektivy paradoxně k jejich chudobě a marginalizaci přispívá.

Metodologie a epistemologie terénního výzkumu

Data prezentovaná v této studii vycházejí z etnografického terénního výzkumu realizovaného ve městě Plzeň. Terénní výzkum jsem prováděl mezi léty 2010 a 2013. Po celou dobu výzkumu byl veden podrobný terénní deník, zaznamenávána místa, situace a interakce s informátory. Celkový počet informátorů, se kterými jsem

v průběhu výzkumu spolupracoval (tzn. znám jejich jména a po určitou dobu jsme udržovali nebo udržujeme každodenní vztahy) činní 25 jedinců. Z nich 12 lze označit za informátory klíčové – 10 mužů a 2 ženy (Tabulka 1). Celkový počet kontaktovaných jedinců z tohoto prostředí, kteří také výrazně ovlivnili předložené teze, je však několikanásobně větší.

Tabulka 1. Základní charakteristika klíčových informátorů

Informátor	Věk	Forma přístřeší	Kvazi-domácnost
Petra	přes 20	squat, chata, garáž	pár, klika
Markéta	přes 20	squat, byt	jedinec
Pavel	přes 20	squat, chata, garáž	pár, klika
Marek	přes 40	squat, most, les	pár
Vlád'a M.	přes 30	squat, sady	pár
Vlád'a V.	přes 60	sklepní byt, garáž	jedinec, pár
Jirka	přes 30	squaty, byty	jedinec, klika
Josef	přes 50	squaty, chaty	jedinec, klika
Jára V.	přes 50	trafika, mosty, parky	pár
Jára M.	přes 50	trafika, mosty, parky, garáž	pár
Standa	přes 50	ubytovny	pár (manželský)
Petr	přes 50	ubytovna, squat	jedinec

Zdroj: vlastní pozorování a rozhovory.

Zkoumaní aktéři nejsou chápáni primárně jako „osoby bez přístřeší“ či „bezdomovci“, za něž bývají běžně označováni. Tyto pojmy se v textu neužívají jako analytické kategorie, ale jako kategorie členské, a to buď v dikci dominantních reprezentací, anebo pojmosloví prostudované literatury. Na druhé straně jsou vymezováni jako svého druhu třída (srov. Wagner 1993; Marcus 2005; Bourgois – Schonberg 2009), v Bourdieuově pojetí sociálního prostoru (Bourdieu 1998, srov. též Růžička – Vašát 2011). Podle Bourdieuho totiž „existuje pouze sociální prostor, prostor diferencí, ve kterém třídy existují takřkajíc virtuálně, vytečkované, ne jako danost, nýbrž jako něco, co se má vytvořit“ (Bourdieu 1998: 20). Text proto hovoří o všech zkoumaných aktérech jako o *třídě nejchudších*. Ta představuje v tomto pojetí kategorii chudoby, kterou definují specifické strategie a praxe – nikoliv statická absence domnělého domova či bydlení, definující tzv. bezdomovce – a postavení v rámci sociálního prostoru. Součástí těchto distinktivních strategií a praxí je pak právě v tomto textu popisovaný vztah morálky a ekonomiky.

V rámci výzkumu bylo využito několika výzkumných technik, zejména metody zúčastněného pozorování. Intuitivně byly jednotlivé fáze výzkumu řazeny tak, jak je artikuloval antropolog James Spradley (1980). První půlrok (srpen – prosinec 2010) jsem v rámci tzv. *deskriptivního pozorování* trávil s informátory vždy několik dní v týdnu od jedné do šesti hodin, se záměrem sdílet co možná nejvíce různorodých aktivit (např. vaření, vybírání popelnic, konzumace jídla i alkoholu) (srov. Hejnal 2012). Zvláštní pozornost jsem v této době věnoval časovým a prostorovým relacím jejich praxí. Následovala fáze tzv. *zaměřovaného pozorování* (květen – srpen 2011) s přednostním zaměřením na témata, která se po stránce teoretické, ale i osobní zdála více nosná než ostatní. Byly jimi například sociální vztahy, sociální organizace, ekonomické praxe atd. Jak v první, tak i v druhé fázi výzkumu jsem také strávil noc na ilegálně obývaných squatech.⁵ Během této druhé fáze se nicméně nepatrně redukovala frekvence i rozsah působení osoby výzkumníka v terénu. V poslední, třetí fázi jsem se pohyboval na pomezí zaměřovaného a tzv. *selektivního pozorování* (listopad 2011 – únor 2013). V rámci jednotlivých témat byly zjišťovány rozdíly mezi aktéry samotnými a změnami těchto témat v čase.

Po celou dobu působení v terénu byla další důležitou technikou metoda semistrukturovaných rozhovorů. Scénář rozhovorů tvořily v případě úvodních rozhovorů otázky týkající se každodenních praxí, časoprostorové mobility a sociální anamnézy; v případě následných rozhovorů tvořily scénář vždy otázky zacílené na konkrétní témata a určené konkrétním informátorům. Všechny tyto rozhovory se zaznamenávaly na diktafon. Větší množství rozhovorů mělo neformální charakter a probíhalo v rámci zúčastněného pozorování. Data z rozhovorů byla analyzována v programu MAXQDA 11.2. Pro tento text bylo využito dvou hlavních (deskriptivních) kódů, ekonomické praxe a morálka, jež zahrnovaly své subkódy. V prvním případě šlo o dary, sběr plodin, práce na smlouvu, námezdní práce, krádeže, fárání, recyklace kovů, kostely, prodej Nového Prostoru (dále jen NP), somrování/žebrání, prodej komodit. V druhém případě tvořila subkód pouze kategorie čest.⁶

V kontextu užitých metod je ještě důležité rozlišit to, co Bourdieu označuje praxí, a diskurzem o praxi (Bourdieu 2005a). Podle Bourdieuho aktérská vysvětlení vedou vědce spíše k falešným závěrům a neposkytují cestu k samotné logice praxe. Sociální

⁵ Pojem squat v průběhu celého textu označuje pouze různou mírou obydlená místa, nikoliv projev životního stylu a kulturního postoje tzv. squatterů. Jedná se tedy o nativní přenesený význam aktérů z třídy nejchudších.

⁶ Kód žebrání/somrování označuje ekonomické praxe, při kterých jedinec „oslovuje“ kolemjdoucí z dominantní společnosti s prosbou či požadavkem o peníze (více viz dále). Kód fárání označuje praxi, při níž člověk prohledává malé odpadkové koše či velké kontejnery u supermarketů a snaží se objevit předměty, které se dají ještě použít. Kód kostely odkazuje k žebrání u kostelů po skončení mše.

praxi tak lze podle něho vysvětlit pouze ve vztahu k objektivním strukturám. Jak sám poznamenává: „(p)ouze skrze konstruování objektivních struktur může člověk klást otázku ohledně mechanismů, kterými je ustanoven vztah mezi strukturami a praxemi či reprezentacemi, jež je doprovázejí, namísto zacházení s těmito myšlenkovými objekty jako s důvody nebo motivy, a činit z nich determinující příčinu praxe.“ (Bourdieu 2005a: 21) Tato skutečnost se ukázala jako klíčová v případě rozlišení dvou rovin aktérské morálky. Bez odkazu na objektivní struktury by popis morálky zůstal na úrovni ideálních aktérských proklamací, které odrážejí sociální realitu jen zčásti.

Mezičlánkem těchto struktur na jedné straně a sociální praxe na straně druhé je tzv. *habitus*. Představuje subjektivní ne-individuální generativní schémata vnímání, myšlení a jednání (Bourdieu 2005b: 60), sestávající ze souboru opozic, jimiž klasifikujeme náš svět a které řídí naše praktické jednání. Zahrnují také internalizované objektivní struktury, v rámci kterých se daný aktér nachází. Praxe samotná však není podle Bourdieua řízena nějakým pevným systémem *pravidel*, která by aktéři slepě následovali. Tvaruje ji soubor *strategií*, jejichž pomocí lze dosáhnout nejsnáze svých cílů. Tyto strategie mají většinou dvě úrovně: první, která uspokojuje požadavky určitého „oficiálního pravidla“, a druhou, která se týká „primárního profitu z praxe“ (Bourdieu 2005a: 22). Rozlišení těchto rovin je důležité jak v případě praktikované morálky, tak i v případě morální ekonomie.

Ambivalentní morálka: Patologie nebo strategie?

Populární představy líčí již od samotného vzniku moderní urbánní chudoby morálku těchto lidí jako oportunistickou, deviantní či dokonce absentující. Na tuto tendenci zareagovaly některé studie a poskytly naopak obraz zdůrazňující morálku alternativní, s vlastními normami a pravidly (srov. např. Anderson 2000). Romantizovaná a idealizovaná část těchto studií pak zdůrazňuje, že mezi marginalizovanými aktéry obecně panuje harmonie, solidarita a sdílení (srov. např. Wiseman 1970). To je však pouze jedna strana mince. V tomto případě je třeba dát částečně za pravdu i druhému protipólu a poukázat na určitou efemérní, instrumentální a oportunistickou stránku. Jak spolu tyto dvě strany téže mince souvisejí?

Morálku zkoumaných aktérů lze metaforicky vyjádřit dvěma protichůdnými představami o každodenní realitě, zmíněnými již v úvodu studie: (1) „sme na jedné lodi“ a (2) „tady se takhle otočíš, a nemáš nic“. Podle první představy jsou si bezdomovci ve všech situacích rovni a měli by si za všech okolností vzájemně pomáhat. Představa tak vyjadřuje jakýsi apel k ideálu, jaký by měl mezi těmito lidmi panovat: „já si myslím, že sme na jedné lodi, ať chrápe na lavičce támhle, nebo když má střechu nad hlavou všechno.“ (Punčas, 4. 9. 2010, Plzeň) Často se proto skutečně snaží vzájemně si vypomáhat, a to jak při různých každodenních, tak i výjimečných

sociálních událostech. Petr, prodavač Nového prostoru (NP) a dlouholetý obyvatel jedné z plzeňských ubytoven, se na podzim 2011 ocitl znenadání „na ulici“. Stalo se tak náhodou. Odjel navštívit svou bývalou partnerku do Chebu. Shodou nešťastných okolností ho poranil výbuch kotle a byl nucen strávit několik týdnů v nemocnici. Když přijel zpět do Plzně, zjistil, že jeho pokoj majitel ubytovny přenechal někomu jinému. Z této situace mu pomohl kamarád Bouda, který ho na dobu, než si Petr opět vyřídil ubytovnu, vzal k sobě na squat. Podobných událostí lze nalézt v tomto prostředí celou řadu.

Každodenní realita se ale ne vždy odvíjí podle této představy. Rice v této souvislosti již téměř před sto lety napsal, že „všechno v životě bezdomovců a bezdomovkyň směřuje k chronické závislosti a parasitismu“ (Rice 1918: 142). Životní podmínky spojené především s chudobou a materiální deprivací často bezdomovce nutí jednat přesně v protikladu k tomuto ideálu. Tuto skutečnost reflektuje představa „tady se takhle otočíš, a nemáš nic“. Ve stejné době, kdy Petr přišel o svou ubytovnu, řešil své bydlení i Josef. Vrátil se po půl roce do Plzně z (pracovních) cest po České republice a zjistil, že minulé formy jeho přístřeší jsou nenávratně pryč. Trvalo jen několik dnů a Josef se nastěhoval do garáže k Vláďovi V., v té době zdravotně indisponovanému. Oba si toto soužití pochvalovali: Josef měl kde bydlet, Vláďa V. měl zase někoho, kdo obstaral jídlo, vodu a vůbec vše, co je potřeba. Výzkumník se stal svědkem toho, jak asi po měsíci došlo mezi nimi k zásadní neshodě. Vláďa V. tvrdil, že nemůže najít peněženku a že prohledal už celou garáž. Obvinil Josefa, že ji ukradl. Josef tvrdil, že se Vláďa V. včera „napil“, že ji někam zahodil a že se najde. Po tomto tvrzení začal Josef peněženku hledat. (Vláďa ovšem předpokládal, že ji Josef určitě za chvíli najde.) Ani ne dvě minuty poté Josef skutečně peněženku držel v ruce. Prý ležela pod postelí. Následující den se již Josef do garáže nevrátil, začal bydlet u kamaráda Přemysla. Josef cítil křivdu za to, že ho Vláďa V. obvinil z krádeže, když on se o něj předtím celý měsíc staral, zatímco Vláďa V. byl zase zklamán, že ho Josef obral o část peněz, které v peněžence chyběly, a že si nevážil společného soužití. Jak tedy spolu ony dvě představy – „sme na jedný lodi“ a „tady se takhle otočíš, a nemáš nic“ – souvisejí?

Morálku a morálkou generované každodenní praxe chápu jako ve své podstatě *ambivalentní*. Tato ambivalentnost nicméně není projevem nějaké individuální nebo kolektivní patologie, ale má kořeny v životních podmínkách. První zmíněná představa (tj. „sme na jedný lodi“) vyjadřuje Bourdieuho „oficiální pravidlo“, na základě kterého by se měla – a často to tak skutečně i je – odvíjet aktéřská každodennost. Rovina druhá (tj. „tady se takhle otočíš, a nemáš nic“) však odráží rovinu „profitovou“, ve které dávají aktéři přednost vidině aktuálního, resp. s „bezprostřední budoucností“ (srov. Vašát 2014) spojeného zisku před morálním ideálem a „dobrými vztahy“ obecně. Morální ambivalence je totiž specifickou dimenzí aktéřských habitů a funguje tedy na habituální úrovni. Daný člověk proto nemusí nutně aktuálně

zažívat materiální nedostatek, ale dlouhodobý výskyt v těchto podmínkách ho nutí téměř v každé situaci vždy využít možného profitu. Samozřejmě i za cenu nedodržení morálního ideálu „sme na jedný lodi“. Morální ambivalenci je tak nutné chápat jakožto pole strategických možností, kterých aktér pragmaticky a také – vzhledem k dlouhodobé pozici v sociálním prostoru, spojené s chudobou a marginalizací – racionálně využívá. Jinými slovy: dvě roviny tvoří dvě strany téže mince, přičemž obě tvoří stejnou součást téže morálky.⁷

Morální ideál „sme na jedný lodi“ je nicméně všemi oceňovanou a všemi rozeznávanou symbolickou hodnotou. Jedinci, kteří jednájí v souladu s ní, jsou popisováni jako ti, kdo se „rozdělí, když mají“, „je na ně spoleh“, „jsou fér“ apod. Všichni bez výjimky (sic) ovšem občas „sklouzávají“ k pragmatické rovině „tady se takhle otočíš, a nemáš nic“. Takové jednání bývá obvykle klasifikováno jako „nečestné“, „nefér“, „sviňárna“, „vychcanost“ apod. Jak uvádí například Punčas, pro něho „to nejhorší, co může bejt, jako že bezdomovec okrade bezdomovce prostě, to by bylo to poslední třeba“ (4. 9. 2010, Plzeň). Přestože takto jednájí všichni, bývá tu a tam někomu symbolicky odepřen přístup na onu metaforickou loď. K tomu obvykle dochází tak, že dotyčný je buď označen jako nečestný, anebo je skutečně v různých situacích prakticky vyloučen. Již několikrát zmíněný Josef se například odmítá rozdělit o alkohol se svým „kamarádem“ Vládou M. Podle Josefa se Vláďa M. nezachoval „fér“, když Josefa okradl o peníze. Podle Josefa se tak navíc stalo ve chvíli, kdy se mu udělalo zle, a musela mu být přivolána sanitka. Vláďa M. prý v nepozornosti „prolustroval“ Josefovou peněženku a sebral mu tisíc korun. Od té doby Josef deklaruje, že se s Vládou M. nedělí. Ve skutečnosti toto předsevzetí nebere příliš důsledně, dokonce vůbec nemusí popisovat objektivní průběh události. Ačkoliv Vláďa v rámci ambivalentní morálky skutečně mohl „prolustrovat“ Josefovou peněženku, Vláďa M. zase na Josefov účet poznamenává, že „často pomlouvá ostatní a dělá zlo“, z čehož koneckonců také může v různých situacích profitovat.⁸ Vzhledem k tomu, že se podobné jednání týká téměř všech, tyto svého druhu sankce jsou spíše *jednorázové* a často dokonce pouze (strategicky) *utilitární*.

⁷ Nejedná se tedy o vztah mezi morálním kodexem na jedné straně a porušením tohoto kodexu na straně druhé. Tato optika by byla pouze naší dominantní projekcí a nezohledňovala by samotnou logiku praxe spojenou s adaptací na životní podmínky, resp. postavením v sociálním prostoru.

⁸ Také v tomto případě jsem byl v průběhu výzkumu několikrát přímým svědkem popisovaných událostí a výroků.

Ekonomické praxe a systémy

Ekonomické praxe zkoumaných aktérů lze primárně rozdělit v závislosti na ne/přítomnosti finančního zisku, resp. na základě formy užítku na generování příjmu a generování výhody (Tabulka 2).⁹ Kategorie generování peněz zahrnuje celkem osm obecných praxí: nekvalifikovanou práci na smlouvu (prodej Nového Prostoru či jiných charitativních předmětů, práci v továrně, samosprávu v K-centru apod.), pobírání sociálních dávek/důchodu, námezdní práci bez smlouvy (např. stavební a kopáčské práce), prodej kradených komodit, žebrání/somrování, recyklace kovů, prostituce a prodej drog (např. prodej marihuany). V druhé, širší kategorii, jejímž výsledkem není finanční odměna, ale široce definovaná výhoda, lze identifikovat celkem pět obecných praxí: drobné krádeže, sběr plodin, dary, „fárání“ (z velkých kontejnerů i malých košů na odpadky) a využívání sociálních služeb (např. K-centra, azylového domu). Tyto praxe lze dále členit podle konkrétní povahy ekonomického užítku na ty, které jsou zdrojem materiálních statků (krádeže, sběr plodin, dary, fárání), a ty, které jsou zdrojem praktické výpomoci, znalostí nebo (emocionální) podpory (využívání sociálních služeb).

Tabulka 2. Základní členění ekonomických praxí

Peníze	Výhoda			
	Předměty	Výpomoc	Znalosti	Podpora
nekvalifikovaná práce na smlouvu pobírání sociálních dávek/ důchodu recyklace kovů námezdní práce bez smlouvy prodej kradených komodit prodej drog prostituce somrování/žebrání	drobné krádeže sběr plodin fárání dary	využívání sociálních služeb		

Zdroj: vlastní pozorování a rozhovory.

Pozn.: tabulka obsahuje obecné typy praxí, jednotlivé typy zahrnují další generické kategorie lišící se buď formou praxí (např. prodej drog), místem vykonávání (např. prostituce), nebo povahou užítku (např. dary).

⁹ Ve vztahu ke kategoriím výpomoc, znalosti a podpora je třeba dodat, že v jejich případě „užitkem“ mám na mysli výrazné ušetření peněz v situacích, v rámci kterých je obvyklé naopak peníze investovat. Nejbanálnějším příkladem takové situace může být např. přečkání noci v noclehárně.

Nejčastějšími a bohužel také často nejviditelnějšími z ekonomických praxí, jejichž výsledkem jsou peníze, je žebření a somrování. Snow a Anderson (1993: 341) poukazují, že pojmy žebření a somrování jsou často v odborné literatuře používány synonymicky. Podle nich ovšem nelze agresivní žebření ztotožňovat s pokorným „žadoněním“. Somrování zde proto chápou jako praxi, při níž člověk aktivně oslovuje kolemjdoucí s prosbou o peníze. V případě žebření však takový člověk pouze čeká na reakci druhých, je tedy spíše pasivním příjemcem.¹⁰ Žebření bývá často praktikováno v rámci konkrétních míst, jako jsou kostely, historické památky apod. Somrování je více dynamické, a může tak být praktikováno kdekoliv, kde je patrný pohyb lidí. Somrování i žebření jsou do značné míry analogické klasickému zaměstnání (Rowe – Wolch 1990: 196). Člověk musí ráno vstát, dojít na určité místo, věnovat se specifickým aktivitám atp. Ze zmíněných klíčových informátorů se těmto dvěma praxím věnuje nebo věnovalo 10 z 12 jedinců (Tabulka 3). Vedle somrování/žebření jsou obecně dalšími frekventovanými praxemi fárání a dary.

Naopak z těch méně častějších praxí lze zmínit využívání sociální služby. Jak uvádějí například Toušek et al. (2009: 42), z kategorie „ulice“, tzn. lidí, kteří byli při prováděném monitoringu kontaktováni na ulici, pouze 46 jedinců ze 119 (44,2 %) odpovědělo, že využívá nějaké sociální služby. V případě přítomného výzkumu například pět z klíčových informátorů nenavštěvovalo sociální služby vůbec (Vláďa M., Vláďa V., Jára M., Jára V., Josef), čtyři nepravidelně, tzn. v závislosti na období (Marek, Pavel, Petra, Jirka), a pouze tři pravidelně (Markéta, Petr, Standa), navíc dva pouze z důvodu nákupu NP (Petr a Standa). Mezi další méně časté praxe lze obecně také zařadit např. recyklaci kovů.

Jelikož není možné uživit se pouze jedinou ekonomickou praxí, většina zkoumaných aktérů činnosti různě kombinuje. Obecně lze říci, že *jednotlivé kombinace praxí podmiňuje aktuální počasí, období v rámci roku a časová náročnost konkrétních praxí*. Pavel a Petra, kteří pobývají na ulici a mimo ni zhruba od roku 2006 a 2009, si například v únoru 2013 vyřídili sociální dávky. Oba byli touto možností příjemně překvapeni, ale jejich ekonomická každodennost se od té předchozí tolik nezměnila. Stále si vydělávají převážně somrováním, popřípadě nárazovým prodejem komodit prostředkovaným některou z neziskových organizací – naposledy se jednalo o prodej píšťalek „na charitu“. Z dvanácti klíčových informátorů pobírali dávky pouze Pavel a Petra, tři pobírají plný nebo částečný důchod a jeden se v současné době

¹⁰ Na rozdíl od větší části odborné literatury Snow a Anderson vymezují obě praxe opačně. V českém jazyce, domnívám se, je vhodnější vymezení tak, jak jsem ho výše definoval. Jedním z prvních, kdo si vůbec všiml rozdílu mezi somrováním a žebřením, byl sociolog Samuel E. Wallace (1968). Somrování bylo v jeho pojetí orientováno k ne-obyvatelům tehdejších skid row (tj. chudinským čtvrtím – poznámka autora) a bylo tedy založené na asymetrickém vztahu. Žebření bylo založeno na rovnosti a probíhalo mezi obyvateli skid row (více o skid row viz Vašát 2012b).

vrátil z výkonu trestu. Vyjma Vládi V., pobírajícího plný důchod, tyto dávky nikdy nevystačily jakožto jediný zdroj příjmů k životu, a byly tak často doplněny o jiné ekonomické praxe (žebření/somrování, „fárání“, dary).

Tabulka 3. Využívání ekonomických praxí podle klíčových informátorů

Ekonomické praxe	Informátoři											
	Petra	Markéta	Pavel	Marek	Vláďa M.	Vláďa V.	Jirka	Josef	Jára V.	Jára M.	Standa	Petr
Nekv. práce na smlouvu	1	0	1	1	1	0	1	2	0	0	2	2
Sociální dávky/důchody	2	1	2	0	0	2	1	0	0	0	2	2
Recyklace kovů	1	1	1	0	0	0	1	2	1	0	0	0
Námez. práce bez smlouvy	1	0	1	1	1	0	1	2	0	0	0	0
Prodej kradených komodit	0	1	0	0	0	0	1	0	0	0	0	0
Prodej drog	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Prostituce	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Somrování/žebření	2	1	2	2	2	0	2	2	2	1	0	1
Drobné krádeže	1	1	1	0	0	0	1	1	0	0	0	0
Sběr plodin	2	1	2	1	0	0	1	1	0	1	0	0
Fárání	1	2	1	2	2	0	2	2	1	1	1	1
Dary	2	1	2	1	1	1	1	2	1	1	2	1
Využívání sociálních služeb	1	2	2	1	0	0	1	0	0	0	2	0

Zdroj: vlastní pozorování a rozhovory.

Pozn.: 0 = nikdy, 1 = občas, 2 = často. Hodnoty orientačně odrážejí tříletou dobu trvání etnografického výzkumu, nikoliv aktuální využívání ekonomických praxí v jednom časovém bodě.

Na základě uvedeného dělení lze vyvodit, že ekonomické praxe, ve kterých se zkoumaní aktéři angažují, jsou součástí všech tří ekonomických systémů, nejméně ne-tržního a alternativního, jak poukazovaly Flátoová a Johannessenová. Zatímco tržní systém zahrnuje nekvalifikovanou legální práci, prodej komodit, práci v K-centru, pobírání sociálních dávek/důchodů, recyklaci kovů, nelegální námezdní práci, prodej kradených komodit a trestnou činnost, alternativní systém tvoří nelegální námezdní práce, drobné krádeže, prodej kradených komodit a trestná činnost. Zbylé praxe tvoří systém ne-tržní, resp. reciproční. Jedná se o somrování/žebření, fárání, sběr plodin, dary a získání praktické pomoci, vědomostí a podpory prostřednictvím sociálních služeb. Rovněž také neplatí, že jedinci z prostředí „ulice“ tvoří uzavřený systém alternativní, resp. tzv. černé ekonomiky. Tento systém je totiž vždy propojen se systémem tržním. Zkoumaní aktéři sice v rámci alternativního systému nabydou určité statky, ty se ale mnohdy následně stávají součástí systému tržního. Výmluvným příkladem je např. praxe prodeje kradených komodit. Tato praxe je typickou strategií převážně jedinců, kteří pravidelně užívají tzv. tvrdé drogy, nejčastěji pervitin. Komodity buď sami kradou a prodávají, nebo směňují a poté prodávají. Krade se v různých supermarketech, prodejnách potravin či v nákupních centrech. Odběrateli jsou jak fyzické (barmani, servírky), tak i právnické osoby (majitelé restaurací, večerek). Průběh celé této praxe vhodně popisuje Punčas:

„(t)ak takhle, víš co, když začneš krást, tak to potřebuješ někam nosit, tak jsem si obešel pár hospod a třeba vzal i nějaký ty šampony nebo kosmetiku, hygienu, řekl: ‚co kdybys mi donesl tudyto, tudyto, tady to‘, ‚no já to zkusím, buď ti to donesu, nebo nedonesu, vid‘. A takhle jsem se tomu postupně dostával (...), když to plácnu, tak třeba od zubních kartáčků až po ty flexy a takovýchle motorový pily a to (...). Víš, že to není nic ke chlubení, ale tam (jméno supermarketu – poznámka autora) jsem si jí složil (motorovou pilu – poznámka autora), kdy jsem byl vyjetej (pod vlivem drog – pozn. autora), tak jsem si jí hodil přes rameno a šel jsem s ní přes kasu, prodavačka na mě čuměla a co, já jsem dřevorubec, a šel jsem pryč, vid‘, a nikdo mě nezastavil v tu chvíli.“ (4. 9. 2010, Plzeň)

Reciproční vztahy – typické pro ne-tržní a částečně pro alternativní trhy – navažují tyto lidi nejen sami mezi sebou, jak bude podrobně popsáno v případě praktikování morální ekonomie, ale také s členy dominantních tříd. Např. dary (zde myšleno v „čisté“ formě, nikoli jako reciproční závazek) představují zejména pro jedince, kteří tolik nepobuňují dominantní morálku, velmi využívanou formu výhody. Běžně se stávalo, že ke zkoumaným aktérům přistoupil náhodný kolemjdoucí a obdaroval je starším kusem oděvu, jídlem či jinými předměty nebo je popřípadě vzal k neblížšímu prodejci a tyto věci jim sám koupil. Takové situace barvitě líčili Standa, Josef,

ale i Pavel, Petra a další. Tyto statky se poté mohou stát individuálním či kolektivním vlastnictvím, nebo mohou být prodány či vyměněny za jiné.

Jak je patrné z představeného dělení, zkoumaní aktéři (a domnívám se, že i jiné marginalizované osoby) netvoří v rámci dominantního tržního systému uzavřené „ostrůvky“ jakési reciproční či alternativní společnosti, jak bývá často předpokládáno, ale jejich ekonomické praxe jsou protknuty i vztahy tržními. Jak ale souvisí samotné ekonomické praxe se sférami morální ekonomie praktikované mezi aktéry v rámci třídy nejhudších?

Rozsah a sféry morální ekonomie

V krátkodobé rovině jsou aktéři zahrnuti do každodenního systému *sdílení a (proti) služeb, směny (barter) a kooperace* (Tabulka 4). Institucionalizované sdílení je nejzákladnější a také nejvíce popisovanou expresí morální dimenze habitů (srov. Snow – Anderson 1993; Hejnal 2011 atd.). Aktéři v tomto případě kolektivně sdílejí individuální statky nabitě ekonomickými praxemi. Většinou není ani zapotřebí toto pravidlo verbalizovat či nějak formálně uplatňovat. Spíše je považováno za zcela „běžnou věc“. Kdykoliv autor přišel za svými informátory, byl mu nabídnut aktuálně sdílený alkohol, při každé návštěvě squatu vždy sdílel nějaký druh pokrmu. Totéž platilo a platí téměř pro kteréhokoliv kolemjdoucího. Sdílení se totiž běžně uplatňuje za hranici přátelství a známých osob (Snow – Anderson 1993: 173). Sdíleny bývají peníze, statky i vědomosti. Jeden z ideálních příkladů je třeba doslovně citovat z terénního deníku:

„(b)ylo dost hnusně, kolem už jsem identifikoval různý existence, když najednou pískot, Pavel na mě mával, přicházející od jídelny u Teska. Šel jsem mu naproti, podali jsme si ruce a zeptal jsem se, jak to jde, odpověděl dobrý. Nový stanoviště u zadní strany rampy jídelny u Teska, sousedící s přístupovou cestou do podchodu. Na místě byli: Pavel, Petra, táborskej punkáč, kluk s bolavým zubem, hubenej punkáč zhrbenej, Lasice, Štefan a nějakej vysokej starší s dlouhýma vlasama. Uprostřed kroužku měli hromádku mincí vydělaných somrem. Trochu jsem jim tam přihodil.“ (terénní deník autora, 26. 11. 2011, Plzeň)

Tento příklad velmi dobře ilustruje, jak jsou sféry ekonomických praxí, morálky a morální ekonomie propojeny. Jak bylo uvedeno, peníze tato skupina vydělávala tzv. somrováním od kolemjdoucíh. Vydělané peníze ihned sdíleli v podobě instituce jakéhosi „společného banku“. V okamžiku, kdy docházelo víno a umožňovala to výše „banku“, šel vždy jeden z přítomných koupit (bílé) krabicové víno, které společně zkonsumovali.

Tabulka 4. Rozsah a důsledky morální ekonomie

Sféry	Praxe	Kvazi-domácnosti	Vztahy
Sdílení a protislužby	ekonomické	jednotlivci, páry, kliky	uvnitř, vně
Směna (barter)	ekonomické	jednotlivci, páry, kliky	vně
Kooperace	každodenní	páry, kliky	uvnitř

Zdroj: vlastní pozorování a rozhovory.

Obdobně jsou sdíleny také informace. Nejvíce samozřejmě cirkulují zprávy o možnostech přístřeší (tj. squaty, chaty, mosty, byty atd.) a o ekonomických praxích, zejména „fáračkách“ (tzn. místech, kde se dají „vyfárat“ nějaké předměty) či možnostech drobných krádeží. Často se také navzájem informují o aktuálních cenách potravin a alkoholu nebo si předávají poznatky týkající se policie (např. kam a v kolik hodin pravidelně dochází apod.) a úřadů (např. která úřednice je „v pohodě“ atd.). Sdílení v tomto smyslu nemusí však být nutně spojeno s bezprostřední přítomností. Informace mohou být pochopitelně sdíleny s různými časovými prodlevami, a jelikož jsou projevem strategie morální ambivalence, tyto prodlevy jsou velmi často zcela záměrné. Jak poznamenal Bourdieu, vše je „věcí stylu, což v tomto případě znamená načasování a volba příležitosti“ (Bourdieu 2005b: 105).¹¹ Obligátním příkladem manipulace času v rámci sdílení je zatajování nového přístřeší (tj. squatu). Mnohokrát jsem zaznamenal obavu z prozrazení aktuálního přístřeší, které by se tak mohlo mnoha způsoby znehodnotit (více lidí dělá více hluku a nepořádku, jehož si všimne policie); dlouhodobé zatajování je spíše výjimečné.

Směna (proti)služeb může nabývat celou řadu podob. Již bylo zmíněno, že za vydělané peníze jde vždy někdo nakoupit krabicové víno. I když střídání neprobíhá nijak pravidelně, dá se říci, že se při této činnosti víceméně všichni vystřídají. Na stejném principu fungují i další činnosti jako například hlídání psů, obstarávání drog či různé formy ekonomických praxí obecně. Specifickou formu výpomoci představuje nocování. Jak ilustruje příklad Petra a Boudy (explicitně) nebo Josefa a Vládi V. (implicitně), aktéři, jimž hrozí, že o místo bydlení/nocování mohou kdykoliv přijít, mají vždy možnost obrátit se na své známé či kamarády (často i relativně cizí osoby), a ti je pokaždé na nějakou dobu ubytují. Často takto vzniknou i nové „kliky“, založené

¹¹ Informace představují pro zkoumané aktéry svého druhu kapitál, se kterým se pojí významná symbolická hodnota. Dobrým příkladem toho jsou právě informace o dostupnosti nelegální práce, které představují všemi rozeznávanou a oceňovanou znalost.

původně právě na společném bydlení.¹² Důležitou charakteristikou v tomto pojetí morální ekonomie je rozsah jednotlivých sfér. Sféra sdílení a (proti)služeb – jak lze vyvodit z výše uvedeného – je v tomto ohledu sférou nejvíce inkluzivní: na rozdíl od sfér zbylých se totiž uskutečňuje jak mezi jednotlivými kvazi-domácnostmi (tj. vně), tak v rámci nich samotných (tj. uvnitř).

Další sféru morální ekonomie praktikované zkoumanými aktéry představuje směna předmětů (tzv. barter). Stejně jako Humpreyová a Hugh-Jones (1992: 7) se lze domnívat, že se jedná o specifický způsob směny sám o sobě. Směňují se předměty nabité ekonomickými praxemi, především drobnými krádežemi, fáráním a dary. To, co je totiž pro někoho nechtěným darem, tedy předmětem s nulovou užitnou hodnotou, může být pro jiného předmětem, jež prakticky využije, těší se z něj či ho někdy později opět vymění. Směňovány proto bývají nejčastěji kusy oděvů, různé praktické předměty denního užití (např. nože), osobní dekorace (náramky) nebo také zvířata (potkani, štěňata). Pavel se například jednoho podzimního dne pochlubil „novou bundou“ ve stylu leteckých bund zvaných „bomber“, kterou směnil se svým známým. U podobných statků není neobvyklé, když za své „funkční“ období vystřídají i několik vlastníků. Směna předmětů však probíhá pouze vně jednotlivých kvazi-domácností. Podobné statky si lze také půjčit, což je pravděpodobnější spíše uvnitř jednotlivých kvazi-domácností; v tomto pojetí morální ekonomie to představuje projev sféry kooperace.

Kooperace se od předchozích dvou sfér zásadně liší. Kooperace, tak jak je jí zde rozuměno, totiž není orientována pouze na ekonomické praxe, ale rovněž na každodenní praxe obecně (tj. bydlení/nocování, přípravu/konzumaci jídla, vykonávání hygieny, transport, zábavu a nakupování). Dochází k ní tedy zejména uvnitř jednotlivých socioekonomických jednotek, tj. uvnitř párů a klik. Předpokládá určitou trvalejší dělbu práce, k níž mezi těmito jednotkami dochází spíše výjimečně. Tím se kooperace liší od směny (proti)služeb popsané výše. Na jaře 2012 takto spolupracovali a také tvořili kvazi-domácnost Marek a Jára V. Jako přístřeší v této době společně užívali prostor pod jedním z plzeňských mostů. Ten sloužil převážně pouze k nocování, větší část dne oba trávili na plzeňském náměstí Míru. Jelikož má Jára V. dlouhodobě nemocné nohy a je pro něho obtížné mnohdy vůbec ráno vstát, využíval v případě přesunu a obstarávání jídla Markovu pomoc. Jára V. naproti tomu díky svému handicapu a slušnému vystupování přispíval vyžebřanými penězi, za které oba nakupovali společný

¹² Na druhou stranu zde leží rovněž jeden z faktorů, který často vede ke ztrátě ať již legální, tak i nelegální formy přístřeší. Standa vzal například v roce 2002 pár s dítětem, který neměl kam jít, k sobě na tehdejší byt. Ačkoliv je podle jeho slov přihlásil například na stočné, nedomluvil se s příslušnými městskými úřady, od kterých měl byt v nájmu, a o byt tak přišel, prý s komentářem, že: „nejsem sociálka ani nějaký sociální pracovník, abych se měl starat o bezdomovce“ (Standa, 8. 8. 2010, Plzeň).

alkohol. Takto fungovali několik měsíců, než Vláďa V. (znovu)nahradil Marka v roli dřívějšího kamaráda Járy V. Podobným způsobem fungují samozřejmě i kliky.

V rovině oficiálních pravidel tak představuje systém morální ekonomie naplnění morální představy „sme na jedny lodi“. To je ale pouze část pravdy. V rovině profitové tento systém plní komplementární funkci k ekonomickým praxím. Funguje jako svého druhu „pojistka“ v případech nefunkčnosti ekonomických systémů, v rámci kterých daný aktér realizuje své ekonomické praxe. Nejde-li například někomu v určitý den somrování, lze se v tomto ohledu spolehnout na statky získané jinými aktéry, zapojenými do systému morální ekonomie. Představuje to zdroj příjmu ve dnech nouze, ale také ztrátu ve dnech úspěšnějších.

Diskuse: Morální ekonomie v prostředí chudoby a marginalizace

Sociální vztahy zkoumaných aktérů jsou obecně typické „paradoxní kombinací izolace a sociálnosti“ (Snow – Anderson 1993: 172). Z pohledu nezúčastněných se často jeví jako nestálé a zahrnující pouze malý počet lidí. Absentující vztahy s rodinou se tak již nějakou dobu považují za definiční znak bezdomovectví obecně (srov. Bogue 1963; Bahr 1973; Rossi 1989 atd.). Z těchto, ale i dalších důvodů se dlouhou dobu těšila největší pozornosti rovina vztahů, která si vydobyla označení „party lahve“. Bezdomovcům byla připisována tendence organizovat se okolo sdílené lahve alkoholu, přičemž skupiny, jež takto vytvářely, byly badateli a širokou veřejností považovány za relativně uzavřené a homogenní. Tento rys je nicméně pouze jednou z rovin strukturace sociálních vztahů zkoumaných aktérů, a to ne úplně platnou. Stejně jako Snow a Anderson jsem se ve svém výzkumu setkal s povahou vztahů, které byly charakteristické jak expresivní, tak i funkční rovinou (Snow – Anderson 1993: 173). Je to právě tato funkční rovina, již dominantní třídy a dřívější studie nedokázaly při kladení rodiny (realizace expresivních vztahů *par excellence*) na první místo zohlednit (ibid.: 197). Mobilizací těchto slabých vazeb (srov. Granovetter 1973) je totiž člověk schopný pokrýt veškeré své potřeby a touhy a mnohdy právě vědomě plní zástupnou roli rodiny (srov. Wagner 1993; Ruddick 1996; Wright 1997). Tato *funkční* rovina je – podle mého názoru – zásadním determinantem formování samotné třídy nejchudších. V dlouhodobé rovině totiž funkční vztahy v rámci sdílení, směny a kooperace (re)produkuje specifickou (relační) třídu o sobě.

Praktikování morální ekonomie k sobě ve velké míře pojí aktéry stejné morálky a praxí, tedy stejného postavení v rámci sociálního prostoru. Základními charakteristikami této pozice v sociálním prostoru jsou chudoba a špatné materiální podmínky na jedné straně a sociálně-prostorová marginalizace na straně druhé. Pavel a Petra, kteří spolu tvoří socioekonomický a partnerský pár od podzimu 2009,

měli ve sledovaném měsíci například příjem 16 750 Kč (většinu měsíce jim pomáhala generovat tuto částku ještě třetí osoba – Josef). Při rozdělení mezi tři osoby by vyšlo přibližně 5 500 Kč na osobu.¹³ V této době žili v opuštěném nádražním domku a neplatili tak nájem. Peníze proto šly nejčastěji na nákup alkoholu a jídla pro psy. Občas za ně pořídili také jídlo pro sebe nebo nějaké oblečení či věci běžného užití (např. olej na smažení, svíčky na svícení) apod. Nicméně nebýt ekonomických praxí, které generují různé formy výhod – v jejich případě sběr plodin, fárání, dary a sociální služby – tato částka by nepokryla téměř nic a nebyli by schopni dlouhodobě přežívat. V této souvislosti je nutné ještě zdůraznit *virtuální povahu* těchto peněz. Zkoumaní aktéři sice vědí, že vždy vydělají nějaké peníze, ale v jejich případě se téměř vždy jedná o peníze virtuální, které teprve *budou mít*. V okamžiku, kdy tyto peníze vydělají, tedy mají, dochází vlivem jejich životních podmínek, tzn. vlivem právě socio-ekonomické organizace, morální ekonomie atd. k tomu, že většina z nich bezprostředně cirkuluje. Výsledkem je proto permanentní chudoba.

Jak indikují uvedené údaje o využívání sociálních služeb, jsou zkoumaní aktéři ve většině případů mimo dominantní instituční struktury. Sociální služby nicméně v tomto ohledu nepředstavují žádnou výjimku; totéž, jak ilustruje charakteristika ekonomických praxí klíčových informátorů (Tabulka 3), platí i pro pracovní trh. Tuto skutečnost dokresluje také přehled využívaných forem přístřeší. Vedle vyloženě marginálních míst (jako jsou squaty, chaty nebo garáže) lze v charakteristice klíčových informátorů najít kategorie ubytoven či sklepních bytů (Tabulka 1) lokalizovaných – nikoli výjimečně – v marginálních částech města. Tato skutečnost je velmi často umocňována cílenou represí ze strany lokálních autorit a městské policie. Lasice tuto situaci komentovala následovně: „(u)ž nemůžeme být nikde, a když nás poslali k řece, pod most Milénia, tak jsme tam šli, že nás tam poslali, že tam můžeme bejt a pak přišli měšťáci a to nás vyhodili, že tam nesmíme bejt“ (Lasice, 26. 5. 2011, Plzeň). Výsledkem je, že většina těchto jedinců je nucena omezit se na tytéž marginální prostory (srov. Vašát 2012a; Hejnal 2013a, 2013b), což má za následek samozřejmě i jejich blízkost sociální. Čím více je kontaktů s aktéry stejného postavení a čím jsou častější, tím jsou pro ně poté určité strategie a praxe samozřejmější a jiné zároveň cizí.

Ať již se jedná o reprodukci třídy v případě sdílení a směny, či reprodukce kvazi-domácností v případě kooperace, vždy se v rámci těchto procesů prohlubují a upevňují sociální vztahy. K podobnému závěru došly Flátoová a Johannssenová, když píší: „(p)articipace v ekonomice sklizení posiluje vazby, které mezi bezdomovci

¹³ Jen pro úplnost, modus denního příjmu činí 400 Kč, resp. cca 130 Kč na osobu, přičemž minimální denní příjem je 150 Kč, resp. 50 Kč na osobu. Medián dosahoval hodnoty 675 Kč, průměr 545 Kč a maximální hodnota 1 500 Kč.

existují. Zaangažovaní se v této ekonomice stále více a více spoléhají jeden na druhého a méně na majoritní společnosti.“ (Flåto – Johannessen 2010: 91) S hlavním argumentem autorek lze souhlasit, ne však se způsobem, jakým údajně k tomuto jevu dochází. Zatímco podle nich jsou „bezdomovci“ a „hlavní společnost“ uzavřené skupiny aktérů, třídu nejchudších a dominantní třídu takto chápat nelze, přičemž ani uvedený empirický materiál to nepotvrzuje. Důležité je navíc dodat, že aktéři z třídy nejchudších nenavazují kontakty převážně mezi sebou pouze z důvodu, že by tyto vztahy sami preferovali, jak by se mohlo předpokládat, ale zejména z důvodu, že zaujímají stejné místo v sociálním a fyzickém prostoru.

Paradoxní podstatou praktikované morální ekonomie tak je, že zatímco v rovině krátkodobé představuje tento systém strategii, jíž se aktéři vypořádávají se svou chudobou a marginalizací, v dlouhodobé rovině jeho praktikováním reprodukuji vzájemné funkční vztahy konstituující tuto třídu. Tím však zpětně napomáhají své chudobě a marginalizaci.

Závěr

Morální ekonomie, resp. různé formy recipročního jednání, je v případě chudých a marginalizovaných aktérů velmi často skloňovaným konceptem. Obvykle se v takovém případě poukazuje na určité formy sdílení, přičemž se zdůrazní jejich funkční charakter. Často se také uvádí, že jsou tyto formy typické právě pro marginalizované aktéry, čímž jsou implicitně uzavřeni do homogenní reciproční komunity, ne nepodobné tzv. tradičním společnostem.

Předložená studie vědomě takovou cestou nejde. Na rozdíl od zmíněných přístupů, které pouze vágně poukazují na přítomnost sdílení či jiné formy recipročního jednání, je nabídnuta empiricky založená konceptualizace morální ekonomie v prostředí urbánní chudoby a marginalizace, představující v tomto pojetí strategickou reakci na toto prostředí. V tom smyslu je vyjádřením morální dimenze habitů a stojí na bázi komplementární strategie k ekonomickým praktikám a ekonomickým systémům, v jejichž rámci se daný aktér či skupina aktérů angažují. Na základě empirického materiálu podala studie důsledné vymezení jednotlivých konceptů – tj. konceptu ekonomických praxí, morálky a morální ekonomie – a vztahů mezi nimi, které podle názoru autora doposud na poli studia urbánní chudoby v České republice chybělo.

Inspirován „geografií hnízd“, dostává se text nejen za hranici klasicky vymezené a ohraničené „domácnosti“, ale i za pojetí domácnosti vůbec. S ohledem na specifické socioprostorové podmínky zkoumaného prostředí vymezuje tzv. kvazi-domácnosti. Tyto jednotky definují vždy tři dimenze, (1) sdílení přístřeší, (2) kooperace při každodenních praxích, (3) společná distribuce a konzumpce, na jejichž základě byly identifikovány tři jednotky: jedinec, pár a klika.

Formování těchto jednotek představuje samo reakci na objektivní materiální a časové podmínky. Kooperace a dělba práce na jedné straně zvyšuje možnosti vygenerovaného příjmu, neboť umožňuje realizovat několik praxí zároveň (např. somrování a fárání), popřípadě zintenzivnit efekt jedné (drobných krádeží), na straně druhé kompenzuje různá individuální omezení (stud při somrování).

Zjištěné jednotky se stávají klíčové nejen ve smyslu socioekonomickém, nýbrž i v kontextu morální ekonomie. Třidu nejchudších lze chápat jako dynamickou konfiguraci těchto jednotek, přičemž rozsah a sféry morální ekonomie se diferencují právě s ohledem na tyto jednotky. (Paradoxní) podstata praktikované morální ekonomie spočívá v tom, že zatímco v krátkodobé rovině tento systém představuje strategii, na jejímž základě se aktéři vypořádávají se svou chudobou a marginalizací, v rovině dlouhodobé jeho praktikováním podporují reprodukci specifických vztahů a tím svou chudobu a marginalizaci zpětně prohlubují. Strategii reagující na tento stav představuje rovněž morální dimenze habitu. Na jednu stranu zosobňuje určité „oficiální pravidlo“, podle něhož aktéři z řad třídy nejchudších jednají, na stranu druhou však představuje funkční reakci na jejich pozici v sociálním prostoru. Právě v rámci druhé profitové roviny – kterou vyjadřuje představa „tady se takhle otočíš, a nemáš nic“ – dávají aktéři přednost vidině aktuálního, resp. s „bezprostřední budoucností“ (Vašát 2014) spojeného zisku (peněz či výhody) před morálním ideálem a „dobrymi vztahy“ obecně.

Srpen 2013

Literatura:

- Anderson, Elijah: 2000 – *Code of the Street: decency, violence, and amoral life of the inner city*. New York: W. W. Norton & Company.
- Bahr, Howard M.: 1973 – *Skid Row: Introduction to Disaffiliation*. New York: Oxford University Press.
- Bogue, Donald J.: 1963 – *Skid Row in American Cities*. Chicago: Community and Family Study center, University of Chicago.
- Bourdieu, Pierre: 1964 – The Attitude of the Algerian peasant toward time. In: Julian Pitt-Rivers (ed.) *Mediterranean Countryman: Essays in the Social Anthropology of the Mediterranean*. Paris: Mouton and Co.: 55–72.
- Bourdieu, Pierre: 1998 – *Teorie jednání*. Praha: Karolinum.
- Bourdieu, Pierre: 2005a (1972) – *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bourdieu, Pierre: 2005b (1980) – *The Logic of Practice*. Cambridge: Polity Press.
- Bourgois, Phillipe – Schonberg, Jeff: 2009 – *Righteous Dopefiend*. Berkeley: University of California Press.

- Browne, Katherine E. – Milgram, Lynne B. (eds.): 2009 – *Economics and Morality: Anthropological Approaches*. Lanham: Altamira Press.
- Fláto, Maja – Johannessen, Katja: 2010 – Economic Strategies among Long-Term Homeless: The Concept of Harvesting Economy. *European Journal of Homelessness* 4: 89–109.
- Granovetter, Mark: 1973 – The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology* 78: 6: 1360–1380.
- Hejnal, Ondřej: 2011 – Etnografie (extrémní) chudoby: Teoretické a empirické implikace výzkumu bezdomovců. (online) *AntropoWebzin* 3: 7: 171–175 (cit. 5. 1. 2012). Dostupné z: <<http://antropologie.zcu.cz/etnografie-extremni-chudoby-teoreticke-a-empiricke-implikace-vyzkumu-bezdomovcu>>.
- Hejnal, Ondřej: 2012 – Antropologův den mezi „klienty represe“: Zúčastněné pozorování bezdomovců ve středně velkém městě. *AntropoWebzin* 8: 3: 141–52.
- Hejnal, Ondřej: 2013a – Hilton jako „fekální dvůr“: Socioprostorové aspekty bezdomovectví. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 49: 2: 241–267.
- Hejnal, Ondřej: 2013b – Anachorický bezdomovec: Purifikace a transgrese veřejného prostoru. *Český lid* 100: 449–467.
- Humphrey, Caroline – Hugh-Jones, Stephen: 1992 – *Barter. Exchange and value: An anthropological approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lofland, John: 1995 – Analytic Ethnography. *Journal of Contemporary Ethnography* 24: 30–67.
- Marcus, Anthony: 2005 – The Culture of Poverty Revisited: Bringing Back the Working Class. *Anthropologica* 47: 1: 35–52.
- MAXQDA 11.2. Berlin: VERBI GmbH.
- Parry, Jonathan – Bloch, Maurice: 1989 – The Money and the Morality of Exchange. In: Parry, Jonathan – Bloch, Maurice (eds.): *Money and morality of exchange*. Cambridge: University of Cambridge Press: 1–32.
- Rice, Stuart A.: 1918 – The Homeless. *Annals for the American Academy of Political and Social Science* 77: 140–157.
- Rossi, Peter H.: 1989 – *Down and Out in America. The Origins of Homelessness*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Rowe, Stacy – Wolch, Jennifer: 1990: Social Network in Time and Space: Homeless Woman in Skid Row, Los Angeles. *Annals of the Association of American Geographers* 80: 2: 184–204.
- Ruddick, Susan M.: 1996 – *Young and Homeless in Hollywood. Mapping Social Identities*. New York: Routledge.
- Růžička, Michal – Vašát, Petr: 2011 – Základní koncepty Pierra Bourdieu: pole – kapitál – habitus. *AntropoWebzin* 7: 2: 129–133.
- Scott, John: 2000 – *Social Network Analysis*. London: Sage.
- Smith, Adrian – Stenning, Alison: 2006 – Beyond household economies: articulations and spaces of economic practice in postsocialism. *Progress in Human Geography* 30: 2: 190–213.
- Snow, David A. – Anderson, Leon: 1993 – *Down on Their Luck. A Study of Homeless Street People*. Berkley: University of California Press.
- Snow, David A. – Morrill, Calvin – Anderson, Leon: 2003. Elaborating Analytic Ethnography: Linking Fieldwork and Theory. *Ethnography* 4: 2: 181–200.
- Spradley, James: 1980 – *Participant Observation*. New York: Holt, Rinehart, and Winston.
- The Community Economies Collective: 2001 – Imagining and enacting noncapitalist futures. *Socialist Review* 28: 3–4: 93–135.
- Toušek, Ladislav et al.: 2009 – *Analýza situace „bezdomovců“ v Plzni včetně identifikace jejich počtu*. Plzeň: CAAT.

- Vašát, Petr: 2012a – Mezi rezistencí a adaptací: Každodenní praxe třídy nejchudších. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 48: 2: 247–282.
- Vašát, Petr: 2012b – Studium bezdomovectví v USA: inspirace pro výzkum v České republice. *Český lid* 99: 129–149.
- Vašát, Petr: 2014 – „Předevčirem, nebo kdy to bylo?“. Nástin temporalizace třídy nejchudších. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 50: 1: v tisku.
- Wacquant, Loic: 2002 – Scrutinizing the Street: Poverty, Morality, and the Pitfalls of Urban Ethnography. *American Journal of Sociology* 107: 6: 1468–1532.
- Wagner, David: 1993 – *Checkboard Square. Culture and Resistance in a Homeless Community*. Boulder: Westview Press.
- Wagner, David – Cohen, Marcia B.: 1991 – Power of the People: Homeless Protesters in the Aftermath of Social Movement Participation. *Social Problems* 38: 4: 543–561.
- Wallace, Samuel E.: 1968 – The Road to Skid Row. *Social Problems* 16: 1: 92–105.
- Warner, Lloyd W. – Lunt, Paul S.: 1941 – *The Social Life of a Modern Community*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Wiseman, Jacqueline: 1970 – *Stations of the Lost: the Treatment of Skid Row Alcoholics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Wright, Talmidge: 1997 – *Out of Place. Homeless Mobilizations, Subcities, and Contested Landscapes*. New York: State University of New York.
-

Contact: Mgr. Petr Vašát, Ph.D., Sociologický ústav AV ČR, v. v. i., Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: petr.vasat@soc.cas.cz.